

JAROSŁAW RUBACHA
UW-M OLSZTYN

GOSPODARKA BUŁGARII NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Ziemie bułgarskie u progu niepodległości należały do najbardziej zacofanych gospodarczo części Europy, a taki stan był wynikiem nałożenia się kilku istotnych przyczyn. Podbój Bułgarii przez Turków pod koniec XIV w. przyniósł nie tylko upadek dynamicznie rozwijającego się organizmu państwowego, ale pociągnął za sobą głębokie następstwa społeczne i ekonomiczne. Miejscowa ludność chrześcijańska została pozbawiona niemal wszystkich praw i zepchnięta do rzędu obywateli drugiej kategorii. W teokratycznym państwie osmańskim, którego podstawę stanowił szariat¹, tylko mahometanie mogli cieszyć się opieką państwa. Natomiast ludność chrześcijańska uznawana była za niewiernych i spychana na margines życia społecznego². Najczęściej określano ją mianem „raja”³, czyli bydło. Nie wolno jej było nosić broni, jeździć konno, strojnie się ubierać ani wznosić domów z droższych materiałów⁴. Jednocześnie to właśnie na Bułgarów spadały największe powinności, jakie świadczyć musieli zarówno na rzecz tureckich właścicieli ziemskich, jak i państwa, które sięgały nawet 60% plonów, a podobne obciążenia ponosili także mieszkańcy miast. Efektem takiego stanu rzeczy była szybka degradacja ośrodków wiejskich i miejskich oraz stopniowe zahamowanie rozwoju ekonomicznego i społecznego. Jednocześnie od końca XVII w. państwo tureckie zaczęło stopniowo wkraczać w fazę kryzysu. Na arenie międzynarodowej objawiało się to przede wszystkim porzuceniem polityki ekspansywnej na rzecz obrony dotychczasowego stanu posiadania. Tym samym Półwysep Bałkański stał się terytorium peryferyjnym, a zarazem

¹ Por. A. Miecznik, *Macedonja i Macedończycy*, Warszawa 1904, s. 73; A. Malinowski, *Wieś i chłopstwo bułgarskie w XVIII i XIX w.*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2010, 1, s. 79; B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 1, Kraków 2005, s. 52; zob. także: G. Strezow, *Agrarnija wypros i pozemelnata sobstwenost w nowa Bylgarija*, Sofia 1913, s. 11-13.

² A. Giza, *Bułgaria i problem macedoński od początku XVIII do lat trzydziestych XX wieku*, Szczecin 2003, s. 13.

³ Por. L. Widerszał, *Ruchy wolnościowe na Bałkanach*, Warszawa 1947, s. 5; J. Rubacha, *Bułgarzy w walce o niepodległość w XIX w.*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2010, 1, s. 89.

⁴ Por. R.J. Crampton, *Bułgaria 1878-1918. A History*, New York 1983, s. 3-5.

rubieżą odgradzającą Europę od azjatyckich posiadłości Wysokiej Porty. Utwierdzało to władze tureckie w przekonaniu, że dokonywanie szerszej zakrojonych inwestycji na terenach zagrożonych potencjalnymi atakami przeciwników nie jest zgodne z osmańską racją stanu. Tym samym traktowały one Bałkany niemal wyłącznie jako swego rodzaju spichlerz żywnościowy i nie przywiązywały wagi do podniesienia ich ze stanu zapaści ekonomicznej. Kolejnym istotnym czynnikiem wpływającym na zacofanie gospodarcze ziem bułgarskich było bardzo niechętnie odnoszenie się Bułgarów do przesiedlanej na Bałkany ludności muzułmańskiej z Anatolii i Kaukazu. W zamyśle władz tureckich akcja ta miała osłabić miejscowy żywioł słowiański i przyspieszyć proces unifikacji państwa, trwale spajając ziemie bułgarskie z metropolią. Mimo czynionych wysiłków nie przyniosła ona jednak pożądaných rezultatów, co znacznie ograniczyło i tak skromną liczbę dokonywanych tam inwestycji. Wszystkie te czynniki spowodowały, że Bułgarzy nie mogli liczyć na pomoc państwa tureckiego. Przeciwnie, obciążona kosztami utrzymania pilnującej porządku armii oraz drakońskimi podatkami Bułgaria nie miała szans na rozwój ekonomiczny i społeczny.

Sytuacja ludności bułgarskiej nieznacznie się poprawiła dopiero w pierwszej połowie XIX w., a zauważalny wzrost zamożności części społeczeństwa był wynikiem zmian zachodzących w Turcji. W tym okresie pogrążone w przybierającym na sile kryzysie wewnętrznym państwo osmańskie podjęło próby przeprowadzenia szeroko zakrojonych reform, które znane są w historiografii jako era tanzymatu⁵. Ich efektem w sferze gospodarczej była dobra koniunktura na sukno, drewno, konie i żelazo, a to z kolei wpłynęło na rozwój gospodarczy ziem bułgarskich. Powstały wówczas pierwsze fabryki, a istniejące manufaktury znacznie rozbudowano. Dynamicznie rozwijało się rzemiosło i handel, a okres dłuższego spokoju pozytywnie wpłynął na wzrost produkcji rolniczej. Szybko wzrastała także liczba ludności bułgarskiej. Ocenia się, że gdy na przełomie XVIII i XIX w. Bułgarów było około 1 500 000, to w połowie XIX stulecia prawie 3 500 000⁶. Warto jednak równocześnie podkreślić, że jakkolwiek zmiany te były przełomowe, to nie wpłynęły jednak znacznie na ogólną ocenę poziomu rozwoju ziem bułgarskich. Tym samym u progu swego niezależnego bytu państwowego nadal należały one do najbardziej zacofanych terytoriów w Europie i miały wyraźnie rolniczy charakter⁷.

Trudno się zatem dziwić, że po odzyskaniu niepodległości w 1878 r. jednym z najważniejszych zadań władz bułgarskich stało się wzmocnienie ekonomiczne państwa poprzez restrukturyzację stosunków społecznych na wsi i w miastach, rozbudowę infrastruktury rolniczej i przemysłowej oraz stworzenie warunków do korzystnej wymiany handlowej z sąsiadami, Europą i światem. Było to jednak zadanie

⁵ Szerzej na ten temat: T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878-1913*, Warszawa 1980, s. 11-19.

⁶ T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław 1988, s. 142; liczba ta obejmuje całą populację bułgarską na Półwyspie Bałkańskim.

⁷ Według spisu przeprowadzonego w 1910 r. rolnictwem w Bułgarii zajmowało się 84% ludności (*Kronika*, „Świat Słowiański” 1913, r. IX, t. 1, s. 196).

niezwykle trudne i wymagające znacznych nakładów finansowych, na które młode państwo bułgarskie nie zawsze mogło sobie pozwolić. Tym niemniej konsekwentna polityka kontynuowana przez kolejne gabinety w stosunkowo krótkim czasie dała pozytywne rezultaty.

W związku z rolniczym charakterem kraju jako jedną z pierwszych reform przeprowadzono reformę agrarną, wprowadzoną przez rząd Dragana Cankowa w 1880 r. Konieczność wprowadzenia zmian na wsi bułgarskiej podyktowana była z jednej strony żywiolową akcją przejmowania ziemi z rąk tureckich, z drugiej zaś fatalną sytuacją spowodowaną kilkuletnią klęską nieurodzaju i nawiedzającymi Półwysep Bałkański pomorami bydła, które doprowadziły do ruiny sporo gospodarstw rolnych, a także elementarnymi błędami popełnionymi rok wcześniej przez konserwatywny gabinet metropolity Klimenta, który w obliczu panującego w kraju głodu podjął decyzję o eksporcie zboża, co wywołało wiele wystąpień chłopskich. Jednocześnie kwestią niecierpiącą zwłoki była sprawa zaopatrzenia w ziemię Bułgarów, którzy po wprowadzeniu w życie postanowień kongresu berlińskiego masowo przybywali do Bułgarii, aby tam zamieszkać⁸.

Na mocy artykułu 12 traktatu berlińskiego⁹ tureccy właściciele ziemscy oficjalnie zachowywali swoją własność i uzyskiwali prawo swobodnego zarządzania swym majątkiem, także spoza granic Księstwa. W praktyce jednak powracający po zakończeniu działań wojennych tureccy bejowie, osadzeni przez Portę na ziemiach bułgarskich Czerkiesi i Tatarzy, a także tureccy chłopci, masowo wyzbywali się swych majątków i opuszczali Bułgarię. Dzięki temu w krótkim czasie w rękach bułgarskich znalazło się prawie 450 000 ha ziemi uprawnej, co stanowiło ponad ¼ ogólnego areалу. Równocześnie jednak proces ten prowadził do wielu nieprawidłowości i nadużyć, bowiem tureccy właściciele, przedstawiając fałszywe dokumenty¹⁰, często sprzedawali gospodarstwa, do których nie posiadali żadnych praw, co powodowało poważne problemy administracyjne. Równocześnie pojawiła się znaczna grupa spekulantów, którzy wykorzystując to, że przeważająca liczba rolników nie miała wystarczających środków finansowych na zakup ziemi, wykupywali ją masowo, doprowadzając w ten sposób do zaognienia sytuacji na wsi i postępu procesu rozwarstwienia bułgarskiego chłopstwa¹¹. Chcąc opanować tę niebezpieczną sytuację w 1880 r. gabinet liberałów przeforsował w parlamencie ustawę o reformie rol-

⁸ Zob. J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, t. 3, Warszawa 2009, dok. nr 1, s. 27-28. Imigrantom władze bułgarskie przekazywały najczęściej ziemię nieodpłatnie i zwalniały ich na jakiś czas z wszelkich podatków; Centralen Dyrżawen Archiw w Sofija (cyt. dalej: CDA), F. 3K, op. 10, a.e. 99, l. 1, 4.

⁹ Tekst dokumentu w: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, *Historia Bułgarii 1870-1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, t. I, Warszawa 2006, s. 36-55.

¹⁰ Kwestię dokumentów tureckich potwierdzających prawo własności rozwiązano ostatecznie w 1892 r. zastępując je dokumentami bułgarskimi; CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 89, l. 1-3; chociaż w praktyce obowiązywały one do roku 1910. Jednocześnie uporządkowaniu kwestii własnościowych służyć miało wprowadzenie jednolitego systemu katastralnego w 1908 r.; CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 127, l. 69.

¹¹ Zob. J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. 3, dok. nr 1, s. 96-97.

nej. Z jednej strony regulowała ona proces przejmowania ziemi z rąk tureckich¹², z drugiej – w znaczny sposób zmieniała stosunki społeczne na wsi. Jakkolwiek ubodzy chłopci nadal pozostawali najczęściej najemnymi robotnikami w licznych jeszcze latyfundiach tureckich, to wprowadzona reforma gwarantowała im ochronę przed spekulacjami w handlu ziemią. Przewidywała ona bowiem, iż każdy z rolników pracujący w wielkich gospodarstwach rolnych przez okres co najmniej 10 lat będzie mógł wykupić na własność uprawianą przez siebie ziemię po specjalnych, ustalonych i gwarantowanych przez państwo cenach. Warto jednak dodać, że zachodzące w Bułgarii niezwykle szybko zmiany polityczne spowodowały, iż poziom tychże cen ustalony został dopiero w 1885 roku¹³. Obiektywnie oceniając tę ustawę należy stwierdzić, że mimo wielu poważnych niedociągnięć reforma agrarna rzeczywiście uregulowała stosunki na wsi bułgarskiej, tworząc podwaliny następującego w kolejnych latach dynamicznego rozwoju ekonomicznego tego sektora gospodarki. Wraz z ustabilizowaniem się sytuacji w rolnictwie nastąpił wyraźny wzrost produkcji. W końcu pierwszego dziesięciolecia XX w. Bułgaria znalazła się w czołówce państw regionu w produkcji bydła i nierogacizny, a w hodowli owiec zajmowała nawet drugie miejsce na świecie¹⁴. Równie dynamicznie rozwijały się także: uprawa zbóż, owoców i tytoniu oraz produkcja olejku różanego. Chociaż rolnictwo bułgarskie opierało się przede wszystkim na stosunkowo niewielkich gospodarstwach¹⁵, a sposoby uprawy roli pozostawały jeszcze przez długi czas bardzo prymitywne¹⁶, to było ono w stanie nie tylko zaspokoić wewnętrzne potrzeby kraju i zapewnić nadwyżki na eksport¹⁷, ale i dostarczało niemal połowę ogólnych wpływów do budżetu¹⁸.

Dobra koniunktura na płody rolne oraz wzrost możliwości finansowych państwa skłoniły władze bułgarskie do wprowadzenia 30.12.1903 r. ustawy, na mocy której podwyższono o 50% tzw. „taksy gminne” na handel i przyznano gminom 20% wartości ceł od sprowadzanych do nich towarów zagranicznych. Doprowadziło to do wydatnego wzrostu dochodów nie tylko wsi, ale także miast¹⁹. Niewielkie do tej pory budżety, które nie były w stanie podolać najskromniejszym nawet potrzebom, teraz zwiększyły się na tyle, że gminy mogły podejmować wiele nowych inwestycji, wcześniej dla nich niedostępnych. Z zysków finansowano przede wszystkim budo-

¹² Na ten temat szerzej: G. Strezow, *Agramija wypros...*, s. 38-39.

¹³ Warto także dodać, że w okresie późniejszym państwo wielokrotnie zaopatrywało w ziemię bezrolnych chłopów na szczególnych warunkach, stosując preferencyjne, niższe od ustalonych ceny (zob. CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 95, l. 9) lub przekazywało im ziemię nieodpłatnie (CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 99, l. 6).

¹⁴ Pogłowie owiec w Bułgarii w 1913 r. wynosiło 8 mln sztuk.

¹⁵ Ok. 80% gospodarstw miało powierzchnię od 3 do 30 ha.

¹⁶ Zob. L. Pasvolsky, *Bulgaria's Economic Position*, Washington 1930, s. 25-26.

¹⁷ Eksport zboża, wynoszący w 1886 r. 294 536 ton, do roku 1911 wzrósł ponad trzykrotnie (do 955 317 ton); jego wartość wynosiła 75 mln lewa rocznie. Eksport olejku różanego przynosił bułgarskiemu skarbowi ponad 4 mln lewa rocznie.

¹⁸ Por. C.G. Popoff, *La Bulgarie économique 1879-1911*, Sofia 1920, s. 516.

¹⁹ „Dochody Sofii wyniosły z »taks kupieckich« w 1903 roku 768 000 franków, a w 1906 roku podskoczyły na 1 600 000 franków!"; J. Nitowski, *Wnioski z budżetu bułgarskiego*, „Świat Słowański” 1908, r. IV, t. 2, s. 955.

wę infrastruktury miejskiej, modernizację systemu komunikacyjnego, działalność instytucji kulturalnych oraz tworzenie i wyposażanie placówek oświatowych. Dochody gmin starały się powiększać władze bułgarskie, przekazując pod ich administrację część majątku państwowego lub dotując inwestycje. Na preferencyjnych zasadach lub nieodpłatnie pod zarząd lokalny trafiały zatem przede wszystkim przejęte przez państwo w 1878 r. tureckie budynki²⁰ (najczęściej urządzano w nich szkoły²¹, cerkwie²², czytelnie i biblioteki), a także saliny, pastwiska, lasy i ziemie uprawne, z których dochody przeznaczane miały być na pożytek lokalnych społeczności²³.

Postępujący wzrost zamożności obywateli²⁴ przekładał się na wzmożony ruch budowlany i Bułgaria zaczęła zmieniać się z kraju „drewnianego w murowany”²⁵, a wiele osiedli wiejskich podniesionych zostało do rangi miast²⁶. Obok budowli państwowych powstawały także nowe domy, a nawet wystawne rezydencje, których Bułgarzy nie mogli posiadać w czasach tureckich. Ten ruch inwestycyjny również wspierany był przez państwo, które przeznaczało znaczne kwoty na budowę mostów²⁷, dróg²⁸, kanalizacji²⁹ oraz budynków rządowych³⁰ i użyteczności publicznej³¹ lub udzielając nisko oprocentowanych kredytów i przekazując materiały budowlane³² na ich realizację. Warto także podkreślić, że w miarę upływu czasu wyraźnie zmieniała się struktura finansowania inwestycji. O ile jeszcze pod koniec XIX w. opie-

²⁰ CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 96, l. 1.

²¹ Tamże, a.e. 95, l. 1, 3, 5, 81; tamże, a.e. 96, l. 9, 53; tamże, a.e. 119, l. 9.

²² Tamże, a.e. 95, l. 5, 7.

²³ Tamże, a.e. 92, l. 27; tamże, a.e. 94, l. 68; tamże, a.e. 95, l. 13, 23; tamże, a.e. 96, l. 47, 57.

²⁴ Niezwykle spektakularnym dowodem tego procesu było m.in. pojawienie się w Bułgarii pierwszych samochodów, które sprowadzali z zagranicy prywatni nabywcy. Według materiałów dostępnych na stronie internetowej Muzeum Forda, pierwszy samochód tej marki pojawił się w Ruse w 1908 r. Sprowadzony został przez kupca Kruma Josifowa. Kolejny ford pojawił się rok później w Burgas. Jego właścicielem był Władimir Petrow. W 1911 r. powstała firma „Speter i Łaskow”, która początkowo zajmowała się importem samochodów Forda do Bułgarii, a następnie stworzyła sieć stacji serwisowych dla pojazdów tej marki; por. www.ford.bg/news/29/news_museum_e.html (10.05.2010).

²⁵ Było to także wynikiem szybko rosnącej liczby ludności miejskiej: „Sofia liczyła w 1880 tylko 20 850 mieszkańców, w r. 1887 postąpiła na 30 428, w roku 1892 na 46 593, a z końcem roku 1900 liczyła ich 67 789; obecnie zaś (według obliczenia z grudnia 1905 r.) 82 187 mieszkańców. Ludność stolicy Bułgarii wzrosła zatem od roku 1880, w ciągu 25 lat o 62 000, a w samym ostatnim pięcioleciu o 15 000” – pisała ówczesna prasa. „Płowdiw zyskał od roku 1884 pokaźną liczbę 12 000 mieszkańców i liczy obecnie 45 000 ludzi. Warna mająca ludności 37 000 wzrosła od 1881 o 13 000, a Ruszcuk, liczący obecnie 33 000, wzrósł od tegoż czasu o 7000”; *Przegląd prasy słowiańskiej*, „Świat Słowiański” 1906, r. II, t. 2, s. 382.

²⁶ CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 3, l. 1.

²⁷ Tamże, a.e. 124, l. 1.

²⁸ Tamże, a.e. 124, l. 2-9; tamże, a.e. 196, l. 142-144.

²⁹ Tamże, a.e. 196, l. 123-124.

³⁰ Tamże, a.e. 118, l. 1.

³¹ M.in. teatrów – tamże, a.e. 119, s. 11; czytelnie – tamże, a.e. 119, s. 13; muzeów – tamże, a.e. 119, l. 15.

³² Tamże, a.e. 92, l. 25, 27.

rała się ona głównie na dotacjach państwowych i kredytach zaciąganych najczęściej w Banku Narodowym, o tyle już na początku następnego stulecia budowy nowych obiektów finansowano przede wszystkim z kapitałów prywatnych. Było to podyktowane z jednej strony wyraźnym wzrostem zamożności obywateli, a z drugiej – zmianami prowadzonej przez banki polityki kredytowej, która uchroniła je przed nagminnymi w okresie wcześniejszym przypadkami niewypłacalności kredytobiorców³³. Zmiany w prawie bankowym i podniesienie podatków budowlanych oraz podatków od nieruchomości, mimo wyrażanych powszechnie obaw, nie zahamowały procesu urbanizacji Bułgarii, a ogólna wartość budynków, wynosząca 550 mln lewa w roku 1905, nie tylko nie zmniejszyła się, ale wzrosła dwa lata później do kwoty 682 mln. Zmiany te doprowadziły jednocześnie do tego, że „przestano budować lekkomyślnie”, a osoby nieposiadające żadnego kapitału własnego pozbawione zostały możliwości inwestowania³⁴.

Warto także podkreślić, że ustawa o taksach gminnych z 1903 r. i podobne akty prawne oraz dynamiczny rozwój miast wpłynęły również na rozwój przemysłu.

Nie ulega wątpliwości, że jeszcze w połowie XIX w. ziemie bułgarskie pod względem infrastruktury przemysłowej należały do najuboższych w Europie. Pierwsza większa fabryka powstała tu dopiero w 1834 r. Ogólna liczba fabryk do odzyskania niepodległości przez Bułgarię nie przekroczyła kilku. Taki stan rzeczy podyktowany był przede wszystkim wspomnianym brakiem zainteresowania władz tureckich inwestowaniem kapitałów w peryferyjnej części państwa. Inny ważny czynnik stanowiło uzależnienie ekonomiczne Wysokiej Porty od wielkich mocarstw europejskich oraz to, że import z tych krajów pokrywał przeważającą część zapotrzebowania na artykuły przemysłowe. Warto także podkreślić, że import towarów z Europy obłożony był minimalnym, ośmioprocentowym cłem wwozowym, co czyniło rozbudowę miejscowej infrastruktury nieopłacalną. System umów handlowych i koncesji wiążący Turcję z państwami europejskimi na mocy traktatu berlińskiego³⁵ został zachowany w Księstwie Bułgarskim, ale nowe władze szybko uświadomiły sobie, że bez industrializacji kraju nie będzie możliwe podniesienie poziomu życia obywateli i wzmocnienie pozycji państwa na arenie międzynarodowej. Dlatego też działania na rzecz realizacji tych celów stały się drugim, obok zmian w rolnictwie, priorytetowym zadaniem kolejnych gabinetów bułgarskich. Ponieważ zdawano sobie sprawę z tego, że pomoc dla przemysłu przyjść może tylko ze strony państwa jako nabywcy i mecenas³⁶, nie szczędzono sił i środków. Nie ulega jednak wątpliwości, że największy wpływ na przebieg industrializacji kraju miało wprowadzanie w życie ustaw mających wspierać i przyspieszać ten proces. Pierwszy doniosły akt

³³ J. Nitowski, *Wnioski z budżetu...*, s. 955.

³⁴ Tamże.

³⁵ Zob. art. 8 traktatu berlińskiego.

³⁶ Wiele interesujących informacji na ten temat dostarcza: M. Todorova-Gieorgieva, *Unternehmer, Staat und Politik. Zur Rolle der Wirtschaftselite in Bulgarien 1878-1941*, [w:] *Eliten in Südosteuropa: Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, t. 29, hrsg. W. Hoepken, H. Sundhaussen, München 1998.

prawny w tej dziedzinie stanowiła ustawa z 1883 r., na mocy której wprowadzono obowiązek produkcji mundurów dla wojska, policji i służby więziennej w kraju. Import dozwolony był jedynie w przypadku, jeżeli ich cena za granicą była niższa o minimum 15%³⁷ od krajowej. Ustawa ta w roku 1891 rozszerzona została także na materiały opatrunkowe, opałowe i amunicję dla wojska. Jednocześnie państwo udzielało prywatnym przedsiębiorcom koncesji na eksploatację złóż naturalnych³⁸, tworząc podwaliny przemysłu wydobywczego, wydierzawiało lub oddawało w użytkowanie tereny leśne³⁹ i aktywnie uczestniczyło w finansowaniu i współfinansowaniu budów fabryk i zakładów⁴⁰. Warto jednak podkreślić, że jakkolwiek wpłynęło to na ożywienie rodzimego przemysłu, to do 1894 r. powstało jedynie 70 obiektów przemysłowych⁴¹. Taki stan rzeczy mobilizował władze bułgarskie do intensyfikacji działań. Ich efektem było wprowadzenie w życie w 1895 r. ustawy o ochronie rodzimego przemysłu⁴². Odtąd protekcji państwowej, polegającej m.in. na zwolnieniach podatkowych, redukcji cel na import maszyn i urządzeń, uldze w przewozie towarów kolejami bułgarskimi, podlegały wszystkie przedsiębiorstwa z kapitałem zakładowym przekraczającym 25 000 lewa lub zatrudniające przynajmniej 20 pracowników⁴³. W miarę upływu czasu zakres ustawy poszerzano, poddając jej działaniu nowe kategorie zakładów przemysłowych. W 1905 r. objęto nią fabryki dysponujące kapitałem 20 000 lewa i zatrudniające 15 pracowników, a cztery lata później także zakłady dysponujące siłą mechaniczną co najmniej 10 KM i zatrudniające 10 robotników⁴⁴. Spowodowało to szybki wzrost liczby fabryk. W roku 1904 było ich 166, pięć lat później 206, a u progu wojen bałkańskich – 389⁴⁵. Analizując strukturę przemysłu bułgarskiego można wyciągnąć wniosek, że najszybciej rozwijał się przemysł przetwórczy wykorzystujący rodzimą produkcję rolniczą. Zakłady tego sektora stanowiły w 1911 r. ponad połowę ogólnej liczby fabryk w Bułgarii. Zdecydowanie wolniej natomiast rozwijał się przemysł lekki, chemiczny, skórzany i metalurgiczny. Tym niemniej w przededniu wojen bałkańskich bułgarski przemysł zatrudniał już ponad 150 000 robotników⁴⁶ i wytwarzał 14% dochodu narodowego⁴⁷.

Równocześnie stale wzrastała wartość wymiany towarowej między Bułgarią a innymi państwami Europy. Mimo rozwoju przemysłu bułgarskiego eksport obej-

³⁷ Doliczając 8% cel wwozowych, uznać należy, że protekcja państwowa dla rodzimego przemysłu wynosiła 23%.

³⁸ CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 78, l. 1; tamże, a.e. 95, l. 31-34.

³⁹ Tamże, a.e. 95, l. 69.

⁴⁰ Tamże, a.e. 125, l. 1.

⁴¹ Por. Ch. Ognianoff, *Kultur der Nationen Bulgarien geistige Länderkunde*, Nürnberg 1967, s. 172.

⁴² Tekst dokumentu w: J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. 3, dok. nr 3, s. 98-100.

⁴³ Oprócz młynów, zakładów tytoniowych i poligraficznych.

⁴⁴ Zob.: C.G. Popoff, *La Bulgarie économique...*, s. 323-324; L. Pasvolosky, *Bulgaria's Economic...*, s. 28.

⁴⁵ Zob.: J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. 3, dok. nr 9, s. 110-111; L. Pasvolosky, *Bulgaria's Economic...*, s. 29.

⁴⁶ Na ten temat szerzej: I. Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1929, s. 277.

⁴⁷ Zob. C.G. Popoff, *La Bulgarie économique...*, s. 506.

mował przede wszystkim produkty rolnicze – zboże, mięso, nabiał i żywe zwierzęta, ale jego wartość dynamicznie rosła. W roku 1911 wynosiła ona niemal 190 mln lewa, przy 62 mln w roku 1890. Ten duży skok spowodowany był m.in. rozsądną polityką władz bułgarskich, które w trosce o gospodarkę kilkakrotnie podnosiły cła wwozowe. W 1894 r. podniesiono je do 10, a trzy lata później do 25%⁴⁸. Z jednej strony chroniły one miejscowy przemysł i rolnictwo przed obcą konkurencją, z drugiej zaś przyniosły znaczne dochody skarbowi państwa, umożliwiając finansowanie wielu inwestycji⁴⁹. Jednocześnie pozwoliło to na początku XX w. osiągnąć równowagę w wymianie handlowej⁵⁰ i kompensować zakup za granicą: tekstyliów, maszyn oraz produktów metalowych i kolonialnych.

Władze bułgarskie zwracały także dużą uwagę na dobór partnerów handlowych. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości Bułgaria blisko związana była z Rosją, ale stopniowo zacieśniała kontakty z mocarstwami zachodnimi. Zwrot ten spowodowała w dużej mierze sytuacja polityczna. Także młoda burżuazja bułgarska przeświadczona była, że nawiązanie współpracy z Zachodem przyniesie zdecydowanie większe korzyści niż kontakty ze słabo rozwiniętą gospodarką Rosją. Proces ten doprowadził pod koniec lat 80. XIX w. do zawarcia wielu korzystnych umów handlowych m.in. z Turcją⁵¹, Austro-Węgrami, Francją, Włochami i Wielką Brytanią⁵². Koniunktura była tak dobra, że niektóre kompanie handlowe z końcem 1907 r. zaprzestały eksportu, licząc na jeszcze wyższy wzrost cen. Spowodowało to powstanie olbrzymich magazynów, w których przechowywano nadmiar towarów. Ich wartość często przekraczała 500 tys., a niejednokrotnie sięgała nawet 1 mln lewa.

⁴⁸ Jednocześnie zdecydowano się wprowadzić specjalną czternastoprocentową taryfę celną na towary pochodzące z państw, z którymi Bułgaria negocjowała umowy handlowe; CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 148, l. 1.

⁴⁹ W 1905 roku wpływy z ceł wyniosły 11 mln lewa.

⁵⁰ W pierwszym kwartale 1907 r. Bułgaria wyeksportowała niemal 1850 ton różnych produktów o wartości 27,7 mln lewa, sprowadzając w tym czasie ok. 4800 ton towarów o wartości 25,7 mln lewa; *Kronika*, „Świat Słowiański” 1908, r. IV, t. 1, s. 102. W 1911 r. ogólna wartość eksportu wyniosła 184,6 mln, a importu – 199,3 mln lewa.

⁵¹ Zwłaszcza zawarte w okresie zbliżenia bułgarsko-tureckiego traktaty z Wysoką Portą przynosiły Bułgarii duże korzyści: „Od dawna była Turcja najlepszym odbiorcą bułgarskiego eksportu. Najważniejsza gałąź przemysłu bułgarskiego, młynarstwo, opiera byt swój na Turcji [...]. Nawzajem wywoziła Turcja do Bułgarii rozmaite surowce, plody rolnicze, a z zakresu przemysłu rozmaite specjalne wyroby konstantynopolińskie – podczas gdy Bułgaria zaopatrywała stolicę turecką w mięso i nabiał” – pisał w ogłoszonym w 1913 r. w czasopiśmie „Bylgarija” prezes Bułgarskiego Towarzystwa Ekonomicznego K. Popow; *Przegląd prasy słowiańskiej*, „Świat Słowiański” 1913, r. IX, t. 1, s. 453. Układy handlowe z Turcją były w późniejszym okresie, mimo okresowych napięć panujących w stosunkach dyplomatycznych, kilkakrotnie odnawiane. Do poważniejszego załamania w handlu między oboma państwami doszło tylko w 1906 r. na tle różnic w interpretacji umowy zawartej w 1900 r.; zob. *Kronika*, „Świat Słowiański” 1906, r. II, t. 1, s. 382. Efektem nieporozumienia było m.in. wzajemne podniesienie opłat celnych; CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 148, l. 6-8.

⁵² Kierunki wymiany handlowej prezentuje szczegółowo: J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. 3, dok. 6, s. 102-103.

Rozwój przemysłu i rolnictwa, a także dobra koniunktura w handlu spowodowały konieczność stworzenia organizacji, która z jednej strony zadbałaby o interesy właścicieli producentów i kupców, a z drugiej mobilizowała ich do modernizowania zakładów i gospodarstw oraz wprowadzenia i upowszechnienia standardów światowych. Już w 1890 r. utworzono nieformalną jeszcze Izbę Handlową w Ruse, która bardzo szybko trwale wpisała się w życie miasta. Z jej inicjatywy z końcem tego roku powołano pierwsze bułgarskie Towarzystwo Ubezpieczeniowe „Byłgarija”, ale mimo dużego zainteresowania, jakie budziła działalność izby⁵³, do upowszechnienia jej idei nie doszło. Do sprawy powrócono dopiero w połowie lat 90. XIX w. Dostrzegając konieczność istnienia tego typu instytucji, ówczesny minister transportu i rolnictwa Iwan Geszow przedłożył w Zgromadzeniu Narodowym wniosek o utworzeniu Izby Przemysłowo-Handlowej. Wniosek ten w dniach 19-20.12.1894 r. był przedmiotem dyskusji parlamentarnej, której wynikiem była ustawa⁵⁴ powołująca do życia okręgowe Izby Przemysłowo-Handlowe w: Sofii, Ruse, Warnie i Płowdiwie. Zgodnie z ustawą instytucje te zająć się miały gromadzeniem i przekazywaniem do Ministerstwa Handlu i Rolnictwa szczegółowych informacji o stanie gospodarki w podległych im rejonach oraz ściśle współpracować z nim w zakresie opracowywania projektów ustaw, ustalania taryf celnych i podatkowych i pośredniczyć w przekazywaniu wniosków i petycji lokalnych przedsiębiorców. Jednocześnie otaczały one patronatem i wspierały finansowo szkoły zawodowe i handlowe na terenie Bułgarii. Mimo początkowych trudności, które doprowadziły nawet do chwilowego zawieszenia działalności izb na początku XX w., ostatecznie aktywnie włączyły się one w prace nad modernizacją gospodarki bułgarskiej.

Dynamiczny rozwój różnych gałęzi przemysłu, rolnictwa i handlu zmuszał władze bułgarskie do inwestowania znacznych środków finansowych w rozwój sieci komunikacyjnej. W 1885 r. na terenie Bułgarii działały tylko dwie linie kolejowe: na północy – z Ruse do Warny o długości 272 km, należąca do kompanii austriacko-brytyjskiej, oraz na południu – licząca 309 km linia przedsiębiorstwa Compagnie d'Exploitation des Chemins de fer Orientaux, łącząca Płowdiw z Bełowem i Jambołem. Oba te odcinki zostały przejęte przez państwo⁵⁵, ale nie były w stanie zaspokoić stale rosnących potrzeb. Dlatego też rozpoczęto szybką rozbudowę sieci kolejowej⁵⁶, przyznając koncesje zarówno międzynarodowym instytucjom finansowym, jak i prywatnym inwestorom. Dzięki rozsądnie prowadzonej polityce linie kolejowe

⁵³ W dniu 19.06.1890 Izba urządziła oficjalny raut na cześć przebywającego w Ruse premiera Stefana Stambułowa, który złożył jej przewodniczącemu P.A. Popowowi zapewnienie o szczególnym stosunku rządu do spraw związanych z przemysłem i handlem.

⁵⁴ CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 138, l. 1-5; treść dokumentu szczegółowo zaprezentowana w: *Jubileen obornik na tãrgowsko-industrialnite karami w carstwoto*, Sofija 1920, s. 7-10. Tam również wiele informacji na temat działalności Izb Przemysłowo-Handlowych w latach 1895-1920.

⁵⁵ Pierwszy z nich w 1888 r. Drugi Bułgaria przejęła w 1908 r., jakkolwiek od 1898 r. posiadała prawo eksploatacji tej linii; CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 121, l. 1-12.

⁵⁶ Kwestie związane z projektowaniem, finansowaniem i budową linii kolejowych regulowały m.in. ustawy z 1894 r.; CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 120, l. 1; z 1897 r. – tamże, a.e. 120, l. 15; z 1907 r. – tamże, a.e. 120, l. 21.

zostały wydłużone w 1887 r. do 693 km. Dwadzieścia lat później na terenie Bułgarii było już ponad 1200 km torów, w budowie kolejnych 584 km, a w planach następnych 655 km, a ich wartość szacowano na niemal 171 mln lewa⁵⁷. Rozbudowa prowadzona była niemal wyłącznie przez spółki bułgarskie⁵⁸, a duży wpływ na taki stan rzeczy miały przede wszystkim konkurencyjne ceny materiałów i siły roboczej⁵⁹. W 1911 r. długość bułgarskich linii kolejowych wynosiła prawie 2000 km⁶⁰, a ich wartość szacowano na około 270 mln lewa. Wydatnie wzrosła także ich rentowność, którą szacowano na 4% czystego zysku⁶¹. Wiele uwagi poświęcano także rozbudowie sieci drogowej, której ogólna długość wzrosła z 3700 km w roku 1887 do niemal 9000 km w 1911 roku⁶². Równocześnie rozpoczęto budowę portów morskich i rzecznych. W pierwszej kolejności rozbudowano i zmodernizowano już istniejące porty w Warnie⁶³ i Burgas⁶⁴, a następnie przystąpiono do budowy przystani rzecznych na Dunaju w Ruse i Swisztowie. Mimo wysokich kosztów inwestycje zostały zrealizowane, otwierając Bułgarii szeroko „okno na świat”⁶⁵. Warto także zauważyć, że poczynione nakłady sprawiły, że już na początku XX w. pod względem komunikacyjnym Bułgaria znalazła się na czele państw Półwyspu Bałkańskiego, chociaż nadal pozostawała daleko w tyle za innymi państwami europejskimi.

Rozwój ekonomiczny kraju oraz dobra koniunktura na towary bułgarskie na rynkach europejskich i światowych znacząco wpływały na stan budżetu państwa. Stałe wpływy z cel i podatków sprawiły, że na przełomie XIX i XX w. budżet Bułgarii, wcześniej często nadwyreżany przez nieudolność kolejnych ministrów finansów⁶⁶

⁵⁷ Zob. J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. 3, dok. nr 7, s. 104-105.

⁵⁸ Często jednak inwestycje kolejowe prowadzone były za pieniądze pożyczone w bankach zagranicznych – np. w 1888 r. banki austriackie sfinansowały budowę linii Caribrod–Sofia–Burgas, udzielając rządowi bułgarskiemu pożyczki w wysokości 30 mln franków.

⁵⁹ Obrazowo przedstawił to J. Nitowski: „Podczas gdy w Rumunii koszty [budowy] kilometra [torów] wynoszą średnio 290 000 franków, w Bułgarii wypada zaledwie 162 000 na kilometr, a więc o 80% taniej, pomimo to, że teren bułgarski jest trudniejszy, boć górzysty. Tłumaczy się wiele taniością materiału i nadzwyczajną taniością robotnika – ale muszą być obok tego inne jeszcze przyczyny tej zadziwiającej różnicy; przyczyny chwalebne dla władz bułgarskich, a które miały ten skutek, że żadna spółka zagraniczna nie chciała stawiać kolei w Bułgarii”; J. Nitowski, *Wnioski z budżetu...*, s. 956-957.

⁶⁰ Zob. L. Pasvolsky, *Bułgaria's Economic...*, s. 23.

⁶¹ Dochody na poziomie 11 mln franków stawiały bułgarskie koleje państwowe na jednym z pierwszych miejsc w Europie.

⁶² Por. L. Pasvolsky, *Bułgaria's Economic...*, s. 23. Warto jednak podkreślić, że jedynie 17 odcinków (na łączną liczbę 184) dróg krajowych należało do kategorii I, tzn. miało utwardzoną nawierzchnię; CDA, F. 3K, op. 10, a.e. 131, l. 10-14.

⁶³ Tamże, a.e. 123, s. 1, 5.

⁶⁴ Tamże, s. 4, 13, 19, 20-25.

⁶⁵ W roku 1907 uruchomione zostały stałe linie morskie między Warną i Marsylią oraz Burgas i Genuą; tamże, a.e. 130, s. 8.

⁶⁶ Jej wyrazem były m.in. ciągle niedobory finansowe państwa, pokrywane w kolejnych latach przez zaciąganie kredytów. W 1908 r. „Świat Słowiański” pisał: „Sobranie uchwała wciąż nadzwyczajne kredyty na pokrycie deficytów i pozycji finansowych z lat zeszłych. W tym roku

i szerzącą się powszechnie korupcję⁶⁷, uzyskał pełną stabilność. W latach 1903-1907 dochody tego państwa wzrosły o 40%⁶⁸, co było przede wszystkim wynikiem wprowadzenia monopolu państwowego na sól, zapalki, karty do gry, uprawę tytoniu i bibułki papierosowe oraz przerzucenia w 1903 r. głównego ciężaru zasilania budżetu na podatki pośrednie. Już w roku 1907 zmiany te przyniosły wpływy w wysokości prawie 70 mln lewa⁶⁹.

Jednocześnie rozsądnie prowadzona polityka inwestycyjna wpływała na dynamiczny wzrost bułgarskiego majątku narodowego. W roku 1892 wynosił on 2900 mln lewa, co dawało średnio 895 lewa na jednego obywatela. Jak wykazały opracowane przez Iwana Geszowa statystyki, majątek ten wzrósł w 1907 r. do 4400 mln lewa⁷⁰.

Wzrost stopy życiowej oraz ustabilizowanie się sytuacji gospodarczej państwa przyniosły także szybki przyrost liczby ludności. Wkraczające w niepodległy byt państwowy Księstwo Bułgarskie zamieszkiwało zaledwie 2 mln mieszkańców⁷¹, ale ich liczba wzrosła w 1900 r. do 3,7, a w 1910 r. do 4,3 mln⁷². Równocześnie wyraźnie rósł przyrost naturalny, który w 1887 r. wynosił 10, w 1892 – 15, a w 1900 aż 23%.

Wzrost stopy życiowej i zamożności obywateli uwidaczniał się także w coraz większych sumach lokowanych w bankach. Gdy w 1897 r. wynosiły one łącznie około 1 mln lewa, to w roku 1910 było to już ponad 37 mln. Jak podkreślali ówczesni publicyści, znaczny wpływ na ten stan rzeczy miały pozytywne cechy społeczeństwa bułgarskiego:

wieśniak ma jeszcze zbyt mało potrzeb, skutkiem czego ma też sporo wolnego czasu, który spędza w gospodzie (często urządzonej bardzo przyzwoicie), lecz nie upija się tam, bo za to czekałaby karczmarza grzywna 100 franków. Na ogół wieśniak bułgarski jest oszczędny, a nadwyżkę swą lokuje w ziemi lub w dobrym handlu. Całe społeczeństwo jest oszczędne, nie tylko wieśniak, ale i urzędnik i kupiec i żołnierz; pod tym względem przypominają Bułgarzy drobne mieszczaństwo francuskie⁷³.

uchwalono np. 100 000 franków na pokrycie pożyczki z r. 1900!"; *Kronika*, „Świat Słowiański” 1908, r. IV, t. 1, s. 186.

⁶⁷ O korupcję oskarżano nawet księcia. „Świat Słowiański” pisał, że Ferdynand powoływał na stanowiska rządowe ludzi, „którzy na każdy jego czyn się zgadzają, a w nagrodę pozwala im rabować Bułgarię, byle tylko sam dostał coś z tego rabunku”; *Przegląd prasy słowiańskiej*, „Świat Słowiański” 1907, r. III, t. 1, s. 304.

⁶⁸ W tym samym czasie wydatki państwa wzrosły tylko o 30%.

⁶⁹ Monopol przynosił ok. 10 mln, a podatki pośrednie niemal 60 mln lewa rocznie; por. *Kronika*, „Świat Słowiański” 1908, r. IV, t. 1, s. 196; budżet bułgarski pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX w. dysponował ogólną kwotą ok. 172,5 mln lewa; zob. J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. 3, dok. 4, s. 100-101.

⁷⁰ Majątek ten, obejmujący grunty orne, lasy, łąki, pastwiska oraz 5 kopalń, wynosił 3060 mln franków, ruchomości warte były 1360 mln lewa. Po odliczeniu ciężącego na Bułgarii długu państwowego, wynoszącego 420 mln lewa, dawało to 4400 mln lewa, czyli średnio 1000 lewa na każdego obywatela; *Kronika*, „Świat Słowiański” 1913, r. IX, t. 1, s. 195.

⁷¹ Do tej liczby należy dodać ok. 940 tys. mieszkańców Rumelii Wschodniej.

⁷² Zob. J. Rubacha, M. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. 3, dok. nr 2, s. 28.

⁷³ *Kronika*, „Świat Słowiański” 1913, r. IX, t. 1, s. 196.

Wyrazem zachodzących zmian były także inne, niezwykle przychylnie oceny wyrażane ówczesnie w Europie. Wielokrotnie odwiedzający Bułgarię Jan Grzegorzewski napisał:

Kto miał sposobność przesunąć się przez Bułgarię [...], tego dziwny w pierwszej chwili uderza widok, niezwykle w społeczeństwach naszych: nie spotkało się ani żebraków, ani poetów, ani analfabetów. Takim przedstawia się na pierwsze wejrzenie ten naród, który najstarszym może będąc ze Słowian w kulturze chrześcijańskiej, najmłodszym jest na widowni nowoczesnych dziejów politycznych⁷⁴.

Warto jednak podkreślić, że ten niezwykle dynamiczny i niespotykany nigdzie indziej na Półwyspie Bałkańskim w tym okresie rozwój ekonomiczny wspierany był w dużej mierze także zaciąganiem za granicą pożyczkami, których wartość osiągnęła w roku 1908 olbrzymią sumę niemal 500 mln franków⁷⁵ i jeszcze wzrosła w latach kolejnych. Niezwykła łatwość, z jaką Bułgaria uzyskiwała kredyty, spowodowana była nasilającą się od początku lat 80. XIX w. rywalizacją ekonomiczną wielkich mocarstw na Bałkanach. Do walki o wpływy szczególnie mocno przystąpił z jednej strony kapitał austriacko-niemiecki, z drugiej francuski⁷⁶. Znalazły one w Bułgarii szerokie pole do działania⁷⁷. Pożyczane za granicą pieniądze inwestowane były przede wszystkim w kosztowne przedsięwzięcia. Obok wspomnianego wyżej finansowania rozbudowy sieci kolejowej, przeznaczano je także na modernizację i rozbudowę portów oraz spłatę długu publicznego ciążącego na Bułgarii w związku z przejęciem kontroli nad terytoriami należącymi wcześniej do Turcji⁷⁸. Później zaciągnięte kredyty przeznaczano w dużej części na modernizację i wyposażenie bułgarskich sił zbrojnych.

Istotną kwestią dla rozwoju gospodarczego Bułgarii stanowiły także kontakty z sąsiadami. Te jednak nie były najlepsze. Stałe napięcie pomiędzy Bułgarami a Serbami i Grekami na tle kwestii macedońskiej skutecznie ograniczało współpracę ekonomiczną. Równie chłodno przedstawiały się relacje bułgarsko-rumuńskie. Tym

⁷⁴ J. Grzegorzewski, *Spółczesna Bułgaria*, Kraków 1883, s. 94.

⁷⁵ Por. Z. Stefański, *Bułgaria niezawisła*, „Świat Słowiański” 1909, r. V, t. 1, s. 177.

⁷⁶ Różnice w wysokości udzielonych Bułgarii pożyczek były jednak znaczne: kapitał francuski stanowił 60% ogólnego zadłużenia Bułgarii, podczas gdy niemiecko-austriacki zaledwie 10%; por. M. Tanty, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-13*, Warszawa 1970, s. 42.

⁷⁷ Duże inwestycje poczynił także kapitał belgijski, który skupił w swych rękach dużą część bułgarskiego przemysłu lekkiego i przetwórczego.

⁷⁸ Budżet Bułgarii obciążały również kwoty, jakie księstwo zobowiązane było płacić na podstawie postanowień traktatu berlińskiego. Zgodnie z jego zapisami były to: roczny haracz na rzecz Turcji w wysokości niemal 3 mln lewa oraz spłata zadłużenia na rzecz Rosji będącego kompensacją kosztów okupacji ziem bułgarskich w trakcie wojny z Turcją (łącznie ok. 10,5 mln rubli, czyli ok. 28 mln lewa). Pierwszą z tych powinności Bułgarzy płacili do roku 1909, drugą spłacili do roku 1902. Dodatkowo Bułgaria zobowiązana została do spłaty części tureckiego długu publicznego, w zamian za inkorporację Wschodniej Rumelii w 1885 r. Kwota ta wynosiła ok. 11 mln lewa i została spłacona do roku 1908; szerzej na ten temat: L. Pasvolsky, *Bułgaria's Economic...*, s. 35-37. Istotne jest jednak to, że spłatę tych długów rząd bułgarski często pokrywał zaciąganiem kredytami.

samym największym partnerem gospodarczym Bułgarów na Półwyspie Bałkańskim była Turcja, mimo występujących w tym okresie częstych sporów politycznych na linii Sofia–Konstantynopol. Równocześnie jednak wzrost rywalizacji ekonomicznej wielkich mocarstw na Bałkanach oraz podejmowane przez nie na początku XX w. próby zmuszenia Turcji do przeprowadzenia zapowiadanych w traktacie berlińskim reform w Macedonii postrzegane były coraz częściej przez państwa Półwyspu jako mieszanie się w ich sprawy wewnętrzne. Zwłaszcza w Bułgarii, gdzie ziemie macedońskie uważano za rdzennie bułgarskie, akcja „koncertu europejskiego” budziła wiele podejrzeń. Podobne odczucia nieobce były także władzom serbskim. Poczucie zagrożenia szybko doprowadziło do zbliżenia między obu ostro rywalizującymi na terenach macedońskich i niedarzącymi się szczególną sympatią państwami. Jego wynikiem było podpisanie 13.04.1904 r. w Belgradzie traktatu politycznego oraz układu gospodarczego. Powołując się na wspólne interesy i korzyści płynące z jego zawarcia, strony ustaliły, iż od momentu ratyfikacji niniejszego dokumentu oba państwa otworzą dla siebie granice i prowadzić będą wspólną politykę celną. Obok unii celnej ścisły związek Serbii i Bułgarii potwierdzać miały: unia paszportowa, konwencja monetarna wprowadzająca wspólnotę walutową oraz ujednoczenie opłat pocztowych i telegraficznych⁷⁹. Równocześnie zapowiedziano wzajemne obniżenie stawek za fracht towarów i przewóz pasażerów przez terytorium partnera oraz zapowiedziano ujednoczenie prawa cywilnego i karnego⁸⁰. Zarówno Serbia⁸¹, jak i Bułgaria odczuwały bowiem dotkliwie uzależnienie od zagranicznych kapitałów, a w ekonomicznym zjednoczeniu dostrzegały szansę uniezależnienia się od obcej penetracji. Układ gospodarczy ratyfikowany został ostatecznie przez stronę bułgarską 9.07.1905 r.⁸², co wywołało powszechną dyskusję w prasie południowosłowiańskiej. Wszędzie podkreślano doniosłość tego wydarzenia i rozważano jego ewentualne następstwa. „Slovenski Jug” omawiając układ serbsko-bułgarski, podkreślał jego znaczenie dla wspólnej walki obu krajów z obcą penetracją polityczną i ekono-

⁷⁹ Ujednoczenie opłat pocztowych i telegraficznych w obu państwach wzorowane było na zawartych już w 1882 r. układach: Konwencji pocztowej z dnia 10/22.06. 1882 r. (tekst dokumentu dostępny w: *Wynsznata politika na Bylgarija. Dokumenti i materiali*, t. I, red. N. Todorow, Sofija 1978, s. 341-347) i Specjalnej umowie między zarządami telegrafów obu krajów z 24.09/06.10.1882 r. (tekst dokumentu: tamże, s. 359-360).

⁸⁰ Tekst dokumentu w: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, *Historia Bułgarii 1870-1915...*, t. I, s. 81-82.

⁸¹ Serbia, podobnie jak Bułgaria, była terenem ostrej rywalizacji mocarstw. Chocinie przyznawane przez obie strony kredyty spowodowały zadłużenie tego państwa, sięgające w 1913 r. kwoty 1140 mln dinarów. Na sumę tę składały się w 80% kapitały francuskie i w 20% niemieckie; dane te za: M. Simitić, *La Dette Publique de la Serbie*, Paris 1925 podaje: J. Wiśniewski, *Rywalizacja ekonomiczna Francji i Niemiec na Bałkanach w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej*, [w:] *Polityka bałkańska w polityce imperializmu niemieckiego w latach 1871-1945 – referaty i komunikaty z sympozjum Zakładu Historii Powszechnej i Najnowszej Instytutu Historii UAM w Poznaniu w 1980 r.*, red. A. Czubiński, Poznań 1982, s. 45.

⁸² Serbia ratyfikowała go już 28.04.1904 r.; zob. dokument ratyfikacyjny w: *Dokumente aus russischen Geheimarchiven soweit sie bis zum 1. Juli 1918 eingegangen sind*, hrsg. vom Auswärtigen Amt, Berlin 1919, s. 19-20.

miczną; „Slovenska Misao” interpretowała go jako klęskę polityki bałkańskiej Agnora Gołuchowskiego, pisząc:

Jeżeli rzeczy stoją w rzeczywistości tak, jak je dotychczas podają to stoimy przed faktem, że ten związek zupełnie zaskoczył z nienacka ministra spraw zewnętrznych i że się dowiedziano o nim wówczas, gdy umowa została ogłoszona w bułgarskim dzienniku urzędowym. Tu moglibyśmy zapytać, na co istnieje austriackie poselstwo w Belgradzie i dyplomatyczne poselstwo w Serbii?⁸³

Zagrzebskie czasopismo „Pokret” widziało w nim „dzieło wielkie i trudne, którego trzeba było dokonać, bo ekonomiczne interesy są najtrudniejszym argumentem w wytknięciu polityki narodowej”⁸⁴.

Jednak mimo tych płynących zewsząd pochwał układ ten nie wszedł w życie. Powodem był zdecydowany protest monarchii habsburskiej, która po otrzymaniu informacji⁸⁵ o jego zawarciu i dostrzegając wiele zagrożeń, jakie mogły z niego wynikać dla jej własnych interesów, zagroziła Serbii sankcjami ekonomicznymi⁸⁶, a ostatecznie wypowiadając jej wojnę celną, zmusiła do wycofania się z zawartych porozumień⁸⁷. Rezygnacja Belgradu wywołała duże niezadowolenie bułgarskich kół rządowych⁸⁸, co na kilka następnych lat mocno ostudziło kontakty między oboma państwami. Do rozmów na temat ewentualnej współpracy ekonomicznej powrócono dopiero po kryzysie bośniackim w 1909 r. Przeprowadzone wówczas rozmowy między Ferdynandem a Piotrem wpłynęły na ponowne zbliżenie obu państw, a w prasie bułgarskiej pojawiły się głosy, że osłabionej walką ekonomiczną z Austro-Węgrami Serbii należy udzielić znacznej pomocy w imię wspólnych interesów na Półwyspie Bałkańskim⁸⁹. Warto jednak podkreślić, że próby zacieśnienia współpracy gospodar-

⁸³ *Przegląd prasy słowiańskiej*, „Świat Słowiański” 1906, r. II, t. 1, s. 74.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ Strona serbska jeszcze w trakcie prowadzenia rozmów postulowała, aby układ pozostał tajny. Jednak konstytucja bułgarska prawo ratyfikacji umów międzynarodowych powierzała Zgromadzeniu Narodowemu, które każdą z nich obowiązywać było przedyskutować i usankcjonować, co spowodowało, iż wiadomości o zawarciu porozumienia i jego treści bardzo szybko dotarły do Wiednia.

⁸⁶ O trudnym położeniu Serbii w przypadku takiej konfrontacji pisał „Świat Słowiański”: „[...] stanowisko Serbii w obecnej chwili jest dość ciężkie, a kryzys ekonomiczny, który spowodowałaby wojna cłowa z silniejszym przeciwnikiem, mogłaby odbić się ogromnie niekorzystnie nie tylko na finansach, ale także na politycznych stosunkach kraju, będącego w tak fatalnej zależności autonomicznej od potężnego sąsiada”; *Przegląd prasy słowiańskiej*, „Świat Słowiański” 1906, r. II, t. 1, s. 74.

⁸⁷ Mimo że opinia publiczna domagała się od rządu podczas licznie organizowanych wieców, aby ten nie zrywał układu z Bułgarią, nawet za cenę wywołania wojny celnej z Austro-Węgrami; por. tamże.

⁸⁸ Obie strony dodatkowo oskarżały się o popełnienie podstawowych błędów dyplomatycznych, które doprowadziły do zorientowania się Austro-Węgier w sytuacji.

⁸⁹ Warneński „Tyrgowski Westnik” w artykule pt. *Wspólna walka z niedolą* napisał: „Bułgaria musi oświadczyć jasno i głośno, że jest solidarna ze Serbią, i że na zamach Austrii przeciw handlowi serbskiemu odpowiedziałaby również zamachem i zastosowałaby te same środki przeciw

czej z Serbami stanowiły swego rodzaju wyjątek w polityce bułgarskiej, a Bułgaria nie wykazywała większego zainteresowania nawiązaniem bliższych kontaktów z innymi państwami Półwyspu Bałkańskiego.

Oceniając gospodarkę Bułgarii na przełomie XIX i XX stulecia stwierdzić należy, iż konsekwentnie prowadzona polityka kolejnych rządów w tej dziedzinie przyniosła ziemiom bułgarskim niezwykle dynamiczny rozwój. Przejęte po państwie osmańskim tereny, pozbawione przemysłu, opierające swoją ekonomiczną egzystencję na zacofanym, pełnym średniowiecznych przeżytków rolnictwie i zrujnowanym rzemiośle, w stosunkowo krótkim czasie stały się wiodącymi na Półwyspie Bałkańskim. Podpisanie wielu korzystnych układów gospodarczych i uzyskanie kredytów zagranicznych przyniosło Bułgarii środki, które inwestowano w miejscową infrastrukturę. Szybki wzrost ogólnej długości linii kolejowych i połączenie ich z istniejącą już siecią europejską oraz rozbudowa portów rzecznych i morskich w zdecydowany sposób ułatwiły wymianę towarową ze światem i przyspieszyły rozbudowę przeżywającego rozkwit przemysłu. Równocześnie przeprowadzane reformy rolne z jednej strony znosiły feudalne przeżytki, które nadmiernie obciążały chłopów, umożliwiając rozwój bułgarskiej własności ziemskiej, z drugiej powodowały migrację siły roboczej do miast. Ogólny rozwój państwa, wzrost stopy życiowej i zamożności obywateli przyniósł zwiększenie liczby ludności i stopniową urbanizację kraju. Umiejętne działania polityczne, doprowadzając do powiększenia terytorium państwa, już na przełomie XIX i XX w. postawiły Bułgarię zarówno pod względem terytorialnym i ludnościowym, jak i gospodarczym na pierwszym miejscu na Bałkanach.

Summary

Bulgarian economy in the late 19th and early 20th century

Assessing the Bulgarian economy in the late 19th and early 20th centuries it should be noted that consistent policy pursued by successive governments brought dynamic development of the Bulgarian lands in this area.

The Ottoman lands which were taken over were devoid of industry, its economic existence based on full of relics of medieval ruined agriculture and crafts, in a relatively

handlowi austriackiemu. Żywotne interesy Bułgarii wymagają, żeby uważać sprawę serbską za swoją. Słaba Serbia u drzwi Bułgarii jest jak żebrak, który będzie kraść, jeżeli mu się nie da jałmużny. Silna Serbia byłaby mocnym murem przed naszymi drzwiami, o który Niemiec rozbiłby sobie czaszkę. Ekonomiczna siła Serbii jest zaporą dla Niemców na drodze ku nam. – Słaba Serbia – to trup, przez który łatwo przeskoczy Niemiec, żeby nas ująć w żelazne swe dłonie. Niechże więc politycy nasi wejdą w głąb rzeczy. My oświadczamy tylko, że jeżeli Austria zamknie swe granice dla serbskiego eksportu, my zamkniemy je dla austriackiego. Zwracamy uwagę zawczasu, żeby pomyśleć o wywozie produktów serbskich na Warnę i Burgas. Serbia przyjmie wdzięcznie pomoc z naszej ręki – a potem będzie zgodnie walczyć i bronić swej niezależności ekonomicznej i strzec Bałkanów dla ludów bałkańskich”; *Przegląd prasy słowiańskiej*, „Świat Słowiański” 1909, r. V, t. 2, s. 61.

short period of time have become leaders in the Balkan peninsula. The signing of a series of favorable economic agreements and foreign loans had brought Bulgaria means, which have been invested in local infrastructure.

Rapid growth in the total length of railway lines and their connection to the existing European network and the expansion of marine and river ports in a decisive manner facilitated the exchange of goods with the world and accelerated the economic development in the industry. Land reforms abolished the feudal remnants, which were burden to the peasants, encouraging the development of the Bulgarian land ownership and resulted in migration to the cities.

The development of the country, the increase in living standards and prosperity of the citizens had brought an increase in population and the gradual urbanization of the country. At the turn of the century skilful political actions led to an increase of the national territory, made Bulgaria in geographical, population and economic in the first place in the Balkans.